

E.A.G. Ball, R. Berkvens, H. van Haaster, A. Huijbers, R. Jansen en L.A. Tebbens

Boerderijen in beweging

Drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren in oostelijk Noord-Brabant (1500 voor tot 1500 na Christus)

Sinds het begin van de 21ste eeuw is het archeologisch onderzoek in Nederland sterk toegenomen. De kennis die hieruit voortvloeit wordt echter nog weinig benut voor de (her)interpretatie en synthese van onze geschiedenis. Om dit te veranderen is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2012 het project Oogst voor Malta gestart. Door rapportages van Malta-onderzoek te analyseren en synthetiseren, worden geografische, chronologische en thematische kennislacunes opgevuld en kunnen nieuwe vragen voor de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) worden geformuleerd. In december vorig jaar verscheen de twaalfde publicatie in de Oogst voor Malta-reeks, die handelt over de meest onderzochte regio van Nederland: oostelijk Noord-Brabant en Weert-Nederweert.¹

Synthese van Malta-onderzoek

Op basis van 850 Malta-rapporten over gravend archeologisch onderzoek uit de periode 1997-2014 is een synthese geschreven over drieduizend jaar locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Het studiegebied heeft een oppervlakte van ruim 3000 km² en omvat 44 gemeenten. Op basis van de nieuwe data uit ruim vijftien jaar Malta-onderzoek zijn bestaande modellen rondom locatiekeuze en bewoningsdynamiek tegen het licht gehouden. Deze modellen waren gebaseerd op langdurig archeologisch onderzoek in een paar specifieke microregio's rond Oss, Someren, Weert/Nederweert en de Kempen, en op wetenschappelijke

▲ Grafheuvel bij Toterfout-Halve Mijl. De nabijheid van grafheuvels was één van de factoren die invloed had op de locatiekeuze van een nederzetting.

discussies. Voorbeelden van dergelijke modellen zijn het zwerfende-erven-model, hét dominante model voor het interpreteren van brons- en ijzertijd nederzettingen in pleistoceen Nederland, het model van voortschrijdende bodemdegradatie en contractie van nederzettingen op de leemrijke gronden in de latere ijzertijd en Romeinse tijd, en het model van een hiërarchisch nederzettingssysteem in de Romeinse tijd.²

De vraagstellingen die aan de basis van onze synthese staan, hebben grotendeels betrekking op de rol van landschappelijke factoren in locatiekeuze en bewoningsdynamiek en op de aard van het nederzettingssysteem in verschillende perioden. Sinds het Maltaonderzoek is de geografische spreiding van het archeologisch onderzoek aanzienlijk toegenomen en blijken regio's die eerder in archeologisch opzicht grotendeels 'leeg' leken, nu veel informatie op te leveren. Hieruit blijkt dat we ons beeld van het verleden op diverse punten moeten bijstellen.

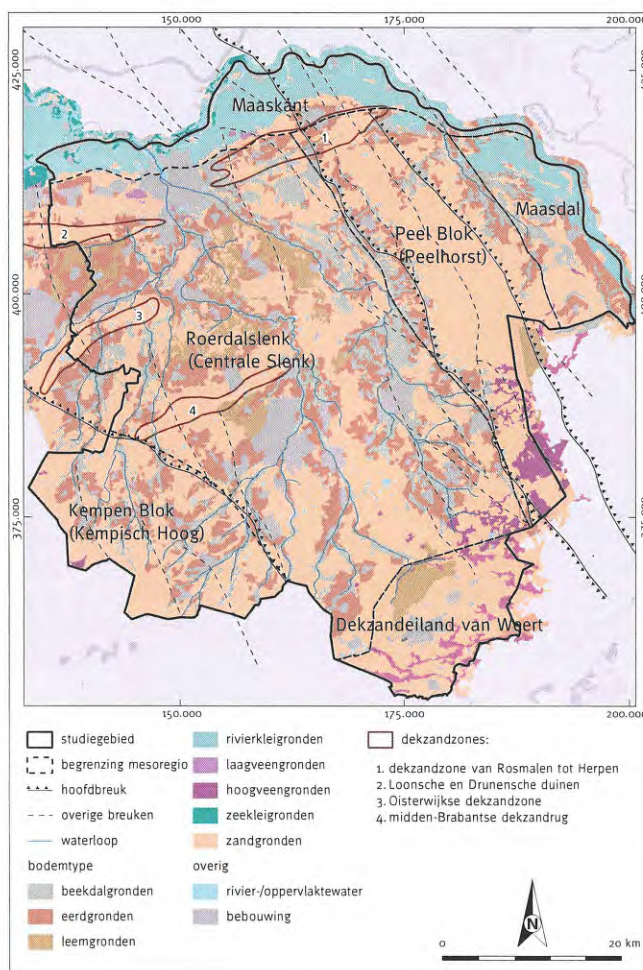
Locatiekeuze en bewoningsdynamiek

Locatiekeuze en bewoningsdynamiek werden in het verleden waarschijnlijk vooral bepaald door de behoefte aan ruimte voor woonerven en de aanwezigheid van geschikte gronden voor akkers en weiland. Een belangrijk uitgangspunt bij de keuze voor een bepaalde plaats was een bestaanseconomie gebaseerd op een gemengd bedrijf. Er wordt verondersteld dat een gemengd bedrijf met rundveeteelt en ploeglandbouw bestond vanaf het laat-neolithicum. In enkele latere perioden nam de variatie in landbouw en veeteelt toe en gingen nederzettingen zich meer specialiseren.

Daarnaast speelden bij locatiekeuzen andere factoren een rol, hoewel archeologische indicaties daarvoor vaak lastig zijn aan te wijzen. We moeten daarbij denken aan relaties met andere nederzettingen, sociaal-cultureel bepaalde locaties voor grafvelden, elementen in het landschap als rivieren of natuurlijke ophogingen, oudere relictten als grafheuvels, grondbezit, nabijgelegen routes als bijvoorbeeld wegen of een rivier, enzovoort. Langdurige bewoning en/of gebruik van een plaats leidde tot vereenzelviging met die plaats. Een plaats toonde een (zichtbaar) verleden en kreeg door een combinatie van gebruik en identificatie door personen en/of groepen betekenis. Begravingen werden verricht bij bestaande grafheuvels en verlaten oudere erven werden opnieuw in gebruik genomen. Daarnaast was er de behoefte van mensen om simpelweg bij elkaar te willen wonen, op een zelfde plaats, vaak voor een langere periode (meerdere generaties).

Locatiekeuze en de daarmee samenhangende dynamiek en bestaansduur van bewoning veranderden in de loop der tijd. In de vroege en volle middeleeuwen bijvoorbeeld kunnen op één bewoningsplaats in een bepaalde fase meerdere gelijktijdige erven bestaan (meerledige nederzetting), terwijl er in een andere fase maar één erf aanwezig was (éénledige nederzetting). Daarnaast kwamen in de middeleeuwen kort, middel-lang en lang bestaande bewoningsplaatsen voor, met een bewo-

▼ De ligging van de in deze studie onderscheiden landschappelijke mesoregio's, met daarbij de belangrijkste breuklijnen in de ondergrond.

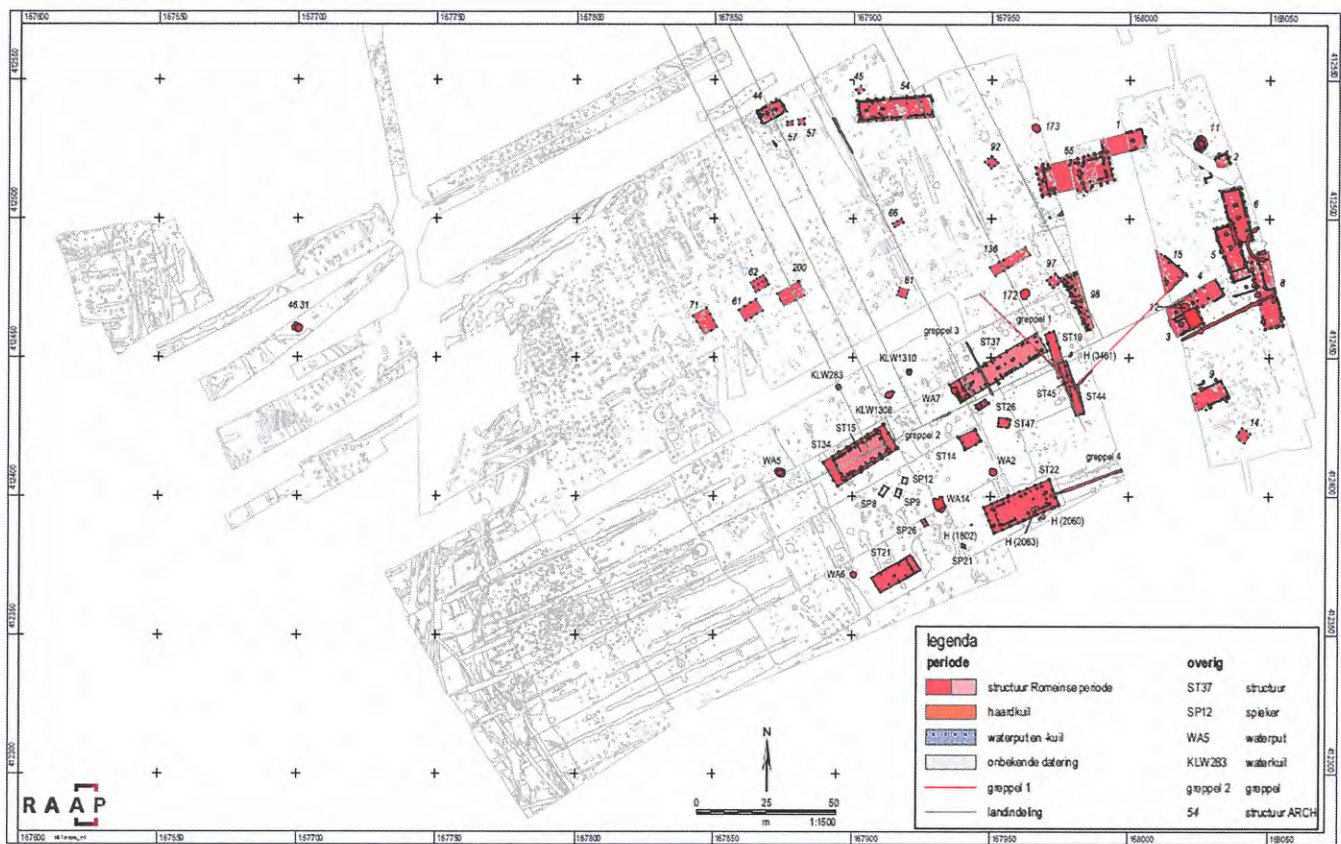
ningsduur variërend van circa 75 tot 625 jaar. Hetzelfde zien we ook bij laat-prehistorische bewoningsplaatsen. Sommige bleven eeuwenlang in gebruik, terwijl andere al na enkele generaties weer werden verlaten.

Landschappelijke factoren

Bodemkundige aspecten als grondsoort, bodemdegradatie en leemgehalte van de ondergrond kunnen belangrijke factoren zijn in de keuze om zich ergens te vestigen. De vraag is echter of er in de verschillende perioden daadwerkelijk sprake was van een sterke relatie tussen bodem en bewoning. Een belangrijk bewoningsmodel uit 2002³ gaat ervan uit dat het zandlandschap van Oost-Brabant te kwetsbaar was voor langdurige akkerbouw op dezelfde locatie: de schrale zandgronden zouden op termijn te weinig vruchtbaar zijn. Vanaf de gevorderde ijzertijd zou er daarom een samentrekking van bewoning zijn geweest op de meer leemhoudende bodems. Ook de inheems-Romeinse bewoning zou zich concentreren op de leemrijkere en dus vrucht-

◀ Best-Aarle zoals het er in de tweede helft van de elfde eeuw uitgezien zou kunnen hebben. Twee boerenerven liggen aan een ovaal akkerblok, dat afgebakend is door een houtwal.

▼ Overzicht van de nederzetting Nistelrode-Zwarte Molen uit de Romeinse tijd.

▲ Reconstructie van de Romeinse nederzetting Oss-Westerveld. Oss werd van de ijzertijd tot aan de vroeg-Romeinse tijd waarschijnlijk continu bewoond.

▼ Romeinse munten, gevonden bij een inheems-Romeinse villa in Nistelrode-Zwarte Molen.

bare bodems, als gevolg van de uitputting door het Celtic field-systeem in de ijzertijd. Daarnaast speelt degradatie van bodems een rol in het verklaringsmodel over de sterke afname van de bewoning op de zandgronden in de derde eeuw na Christus. Dit bewoningsmodel is voor diverse opgravingen simpelweg blindelings overgenomen zonder micromorfologische en macroscopische bewijzen te vergaren. Verondersteld wordt dat humuspodzolen in het onderzoeksgebied zijn ontstaan door 'secundaire podzolizatie' van bruine bosgronden (moderpodzolen), als gevolg van landbouw. Het is echter de vraag of er in de verschillende perioden een sterke relatie was tussen bodem en bewoning enerzijds en beakkering, uitputting en podzolizatie anderzijds.

“De invloed van bodemkundige aspecten en vegetatie op locatiekeuze en bewoningsdynamiek is minder duidelijk dan tot dusver is aangenomen”

Een belangrijke uitkomst van het Oogst voor Malta-onderzoek over oostelijk Noord-Brabant is de vaststelling dat de invloed van bodemkundige aspecten – bijvoorbeeld leemgehalte – en vegetatie een veel minder duidelijke rol speelt bij locatiekeuze en bewoningsdynamiek dan tot dusver is aangenomen. Uit de locaties waar tijdens de Malta-onderzoeken de leemgehalten gemeten zijn, komt geen eenduidig beeld naar voren over de relatie tussen bodemgesteldheid en bewoning of beakkering: sommige (leem)arme bodems zijn langdurig en min of meer continu bewoond en/of beakkerd geweest (bijvoorbeeld Nistelrode-Zwarte Molen), terwijl aan de andere kant leemrijke bodems soms pas laat in cultuur werden gebracht en soms nog vóór de Romeinse tijd weer verlaten werden. Het beeld dat uit de honderden rapporten naar voren komt, is dat zowel op ogenschijnlijk leemrijke als leemarme gronden werd gewoond; het beeld is sterk gevarieerd, zowel lokaal per microregio als per periode. Het vormt een bewijs voor pragmatisch grondgebruik door de bewoners, zonder een specifieke voorkeur in een bepaalde periode. Men nam per microregio juist die gronden in gebruik of bleef die gronden bewerken (en misschien bemesten?) die de beste oogsten opleverden. Ontwikkelingen en veranderingen van bodem en vegetatie, voor zover deze zijn onderzocht, vor-

men geen bruikbare verklaring voor patronen op het gebied van locatiekeuze en bewoningsdynamiek en daarmee samenhangende demografische ontwikkelingen. Hoogstens op lokaal niveau was er bewoning die daadwerkelijk verschoof van leemarme(re) naar leemrijke(re) gronden.

Bodemdegradatie en de vegetatie

Het bodemdegradatiemodel waarbij moderpodzolen door een Celtic field-landbouwsysteem geleidelijk zouden degraderen tot secundair gevormde humuspodzolen, moet voor Oost-Brabant ter discussie worden gesteld. Het is namelijk gebleken dat er macroscopisch geen bewijzen zijn dat onder akkerdekken begraven humuspodzolen zijn ontstaan vanuit dergelijke bruine bosgronden. Primaire podzolizatie op arme gronden had bovendien al gedurende het mesolithicum en het neolithicum plaats, meestal zonder aantoonbaar menselijk ingrijpen in het landschap. Een sterke bevolkingsgroei en daarmee ook een fase van sterke ontbossing en meer intensieve beakkering is pas zichtbaar vanaf de midden-bronstijd B (op sommige locaties zelfs later). Bodemuitputting lijkt dan ook geen eenduidige reden te zijn geweest voor het verlaten van bepaalde gebieden. Evenmin is vastgesteld dat doorzettende bodemdegradatie tijdens de ijzertijd geleid zou hebben tot het verplaatsen van nederzettingen naar de leemrijke gronden in de Romeinse tijd.

Het palynologisch onderzoek laat grote verschillen zien in vegetatieontwikkeling op regionaal en microregionaal niveau als gevolg van de oorspronkelijke bodemvruchtbaarheid, en de intensiteit en ontwikkeling van bewoning. In de pollendiagrammen is de hoeveelheid struikheide de belangrijkste indicator voor bodemdegradatie. Zo laten pollendiagrammen zien dat struikheide op arme bodems al in het meso- en neolithicum een (soms aanzienlijk) deel uitmaakte van de oorspronkelijke vegetatie. Met OSL-dateringen zijn bovendien stuifzandfasen aangetoond in het meso- en neolithicum, dus in perioden nog voordat redelijkerwijze gesproken kan worden van menselijke (over)exploitatie van het landschap. De struikheide kon zich uitbreiden toen voor de landbouw bos werd gekapt en de akkers na uitputting voor begrazing werden gebruikt. De uitbreiding van struikheide in de omgeving van nederzettingen (of grafvelden) in de pleistocene dekzandgebieden in ons land is een aanwijzing voor uitputting van de bodem in combinatie met toegenomen begrazingsdruk. Een grote kennislacune is echter dat die (veronder-

▼ Tijdens de bronstijd vormden enkele boerderijen bij Son-Ekkersrijt samen een gehucht.

stelde) uitputting in geen enkel archeologisch rapport is gekwantificeerd. Ook bestaan er enorme verschillen in de mate van bodemdegradatie (en -herstel). De verschillen blijken deels te maken te hebben met verschillen in het beheer van bijvoorbeeld grafvelden. Zo werd het Romeinse grafveld in Someren-Waterdael vanaf de aanleg blijkbaar intensief begraasd, waardoor de struikhei zich hier tamelijk eenvoudig kon uitbreiden. Daarentegen werd het op een heideveld aangelegde grafveld bij Weert-Laarveld uit de midden-ijzertijd na de aanleg niet meer onderhouden, waardoor de heide plaatsmaakte voor meer bomen. De belangrijkste conclusie is dat elke ontwikkeling een combinatie is van natuurlijke bodemvruchtbaarheid (en de mo-

gelijkheid tot herstel daarvan) en de intensiteit waarmee de bodem door de mens werd geëxploiteerd en onderhouden (inclusief wel of geen bemesting).

De enige aantoonbare periode met duidelijke demografische teruggang in het onderzoeksgebied is de laat-Romeinse tijd. Verklaringen voor deze teruggang in het laatste kwart van de derde eeuw in het rivierengebied en Zuid-Nederland grijpen voornamelijk terug op politieke oorzaken. Er zijn in elk geval geen aanwijzingen gevonden om de demografische teruggang in oostelijk Noord-Brabant te verklaren uit bodemkundige oorzaken. Wel zien we in de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in Boxmeer/Heijen een lokaal herstel van de bossen.⁴

▲ Drone-opname van een plattegrond uit de vroege ijzertijd in een opgravingsput in Vught.

▲ Plattegronden van midden-bronstijd-boerderijen (H6 en H7) uit Veldhoven-Habraken, deelgebied B.

- **Opgraving van een Romeinse waterput in Lieshout-Nieuwenhof Noord. In de Romeinse tijd stond hier waarschijnlijk een groot-schalig boerenbedrijf.**

Zwervende erven in de late prehistorie?

Het bestaande model voor de late prehistorie gaat ervan uit dat de bewoning zich in de laatste eeuwen van de ijzertijd sterk concentreerde op de meer leemhoudende (vruchtbare) bodems. Samen met het model van zwervende erven bepaalde dit ons beeld van bewoning in de periode van de midden-bronstijd B tot en met de ijzertijd. Op het moment dat de akkers waren uitgeput en/of de boerderij in verval raakte, werd het erf verplaatst.

Laat-prehistorische nederzettingen kwamen echter de gehele periode voor op zowel leemhoudende, vruchtbare bodems, als op de armere, gepodzoleerde schralere gronden. De veranderingen door de tijd heen waren daarbij beperkt. Het leemgehalte van de bodem en het proces van secundaire podzolitisatie speelden dan ook niet zonder meer een bepalende rol in de locatiekeuze voor bewoning. Primaire podzolitisatie op de leemarme gronden komt al voor in het mesolithicum en neolithicum. Humuspodzolen kunnen dus niet zonder meer worden verklaard als 'door uitputting secundair gepodzoleerde moderpodzolen', zoals vaak wordt verondersteld. In het studiegebied is alleen te Someren-Hoenderboom (op leemrijk dekzand) een dunne secundaire podzol vastgesteld, die zich overigens pas na de Romeinse tijd heeft ontwikkeld in de wal van een verlaten Celtic field. Uit OSL-datering bleek dat dit Celtic field nog tot in de Romeinse tijd beakkerd is geweest.⁵ Deze podzol dateert dus van ná het gebruik van het Celtic field. De secundaire podzolitisatie was dan ook niet de oorzaak van het verlaten van het Celtic field, maar het gevolg ervan.

Door de focus op secundaire podzolitisatie is een andere landschapsfactor buiten beeld geraakt. Aan paleohydrologische aspecten wordt in de meeste rapporten weinig aandacht besteed. Verondersteld mag worden dat doorzettende zeespiegelstijging, toenemende ontbossing en groeiende neerslagoverschotten in de periode van de late bronstijd en de vroege ijzertijd hebben geleid tot stijging van de grondwaterstanden gedurende de ijzertijd en Romeinse tijd. Met name in laag liggende en/of matig tot slecht ontwaterde gebieden zal dat invloed hebben gehad op de locatiekeuze.

In het zwervende erven-model bestaat een nederzetting uit meerdere, verspreid gelegen erven die geregeld, mogelijk elke generatie, werden verplaatst. Het is echter goed voorstelbaar dat boerderijen langer dan één generatie werden gebruikt. Daarnaast zijn afstanden tussen huisplattegronden vaak zo klein, dat herbouw op hetzelfde erf voor de hand ligt. Sommige nederzettingen bestaan uit meerdere gelijktijdige (soms meerfasige) erven en hebben meerdere eeuwen – vele generaties – op dezelfde locatie gelegen. Uit het onderzoek komt naar voren dat er wel een bepaalde dynamiek bestond, maar niet conform het klassieke model. Erven werden wel verplaatst, maar wellicht pas na enkele generaties en niet over grote afstanden. Het gaat eerder om een verschuiving van erven, of van huizen, en/of om nieuw in gebruik genomen erven binnen een bestaand nederzettingensareaal. Er is dus een langetermijndynamiek die archeologen

waarnemen, maar die door de brons- en ijzertijdbewoners niet als zodanig zal zijn ervaren. Zij leefden, soms generaties lang, op dezelfde plaats. Het onderzoek, onder andere in Someren en Oss, laat in de loop van (delen van) de ijzertijd tevens een duidelijke toename van het aantal huisplattegronden en daardoor een demografische groei zien. Het is aannemelijk dat die groei tot gevolg had dat we in de midden-ijzertijd in toenemende mate clusters van bewoning zien, bijvoorbeeld als gevolg van toenemende druk op de ruimte, veranderingen in agrarische bedrijfsvoering en/of de wens of noodzaak om dicht bij elkaar te wonen. Als gevolg van de plaatsvastheid zijn grote delen van het landschap langdurig bewoond en ingericht, soms tientallen generaties lang, tot in de Romeinse tijd. Daarbij kreeg de betekenis van plaatsen en de beleving daarvan een steeds belangrijkere rol bij de inrichting en het gebruik van dat landschap.

Vanaf circa 1500 voor Christus was het nederzettingssysteem divers: wijd verspreid liggende erven kwamen voor naast kleine clusters erven. Al in het midden-bronstijdschap bestonden kleine gehuchten waarin een aantal gelijktijdige boerderijen dicht bij elkaar lag. Voorbeelden zijn de nederzettingen Veldhoven-Habraken en Son en Breugel-Ekkersrijt. Soms werd een boerderij op vrijwel dezelfde locatie op een erf herbouwd, soms werd een erf verplaatst of nieuw ingericht bij al bestaande erven, voor zover de resolutie van gedateerde huisplattegronden en erven het ons toelaat uitspraken te doen over de gelijktijdigheid of opeenvolging van individuele structuren en erven. Het laatste is een belangrijke vaststelling van het onderzoek: te weinig structuren worden scherp gedateerd, waardoor de ouderdom van erven en de faseringen hiervan binnen nederzettingen niet of nauwelijks zijn te reconstrueren. Het beeld van geclusterde erven en tegelijkertijd meer verspreide bewoning continueert in de late brons- en de vroege ijzertijd. In de latere ijzertijd wordt deze plaatsvastheid steeds vaker geformaliseerd. Er ontstaan

uitgebreide cultuurlandschappen met grotere en kleinere gehuchten, inclusief omgepeld nederzettingsterreinen, grafvelden en cultusplaatsen, en verkavelingen en indelingen van het landschap door middel van greppels.

Continuïteit van late ijzertijd naar vroeg-Romeinse tijd?

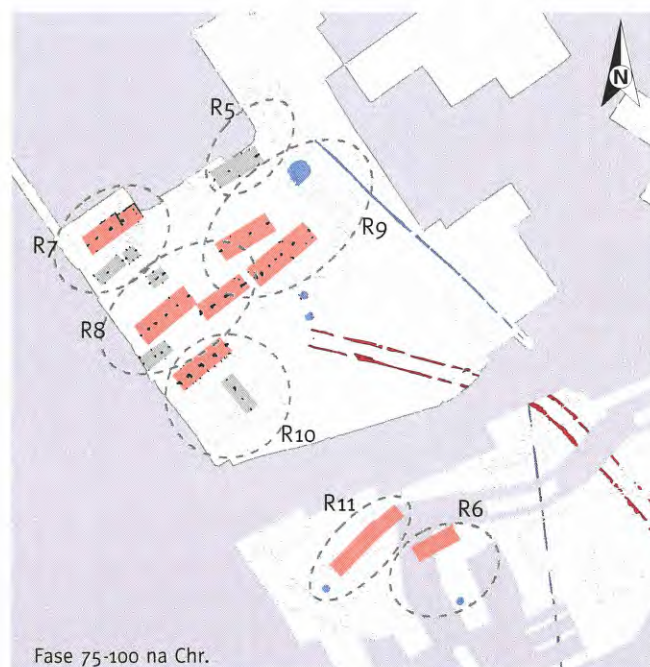
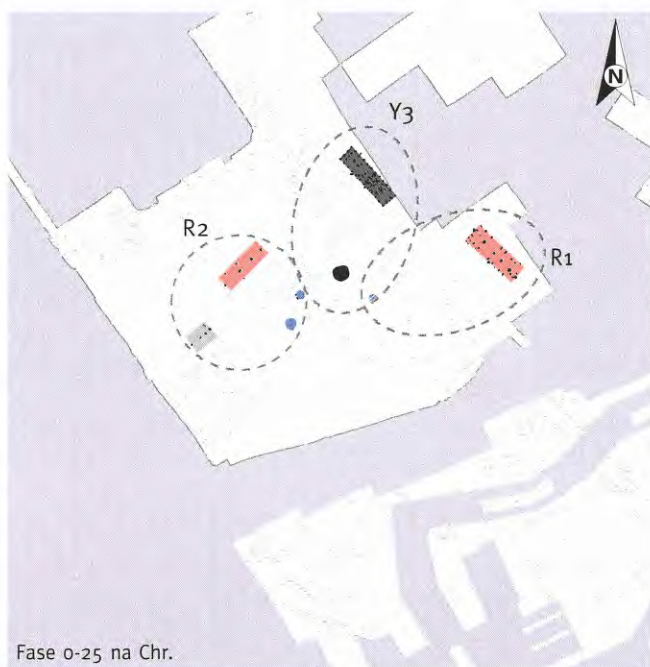
De hierboven geschetste veranderingen zouden in (grote) delen van oostelijk Noord-Brabant gepaard gaan met een bewoningsdiscontinuïteit in de eerste decennia voor Christus. De verovering door de Romeinen van oostelijk Noord-Brabant zou gepaard zijn gegaan met een decimering van de Eburonen en daarmee de tijdelijke verdwijning van bewoning uit grote delen van het gebied.⁶ Uit verschillende grootschalig onderzochte gebieden, zoals in Weert, Oss, Someren en Best, maar ook in westelijk Noord-Brabant, zoals te Oosterhout en Breda,⁷ blijkt dat er nederzettingen zijn die vanaf de midden-ijzertijd tot in de vroeg-Romeinse tijd ogenschijnlijk continu bewoond waren. De aard van de nederzettingen verschilt daarbij nauwelijks. Locatiekeuze en bewoningsdynamiek – en alles wat daarmee samenhangt – blijken vóór en ná het begin van de jaartelling veel minder grote verschillen te vertonen dan vaak wordt verondersteld.

Vindplaatsen met overtuigende archeologische bewijzen voor de door Caesar beschreven massaslachtingen in de Gallische Oorlogen, halverwege de eerste eeuw voor Christus, lijken in het bestand aan Malta-onderzoeken te ontbreken. Ook hoe de in historische bronnen genoemde grootschalige verhuizing van Germaanse stammen als de Bataven en Texuandri in de eerste

eeuw voor Christus precies moet worden voorgesteld, blijft een belangrijke onderzoeksvraag voor de komende jaren. Vooral het aantonen van veranderingen in materiële cultuur, de wijze van voedselvoorziening en de bouwtradities op basis van scherpe dateringen is essentieel, want er is nog te weinig zicht op de veranderingen die zich hebben afgespeeld in deze periode.

Hiërarchie in de Romeinse tijd?

De komst van de Romeinen zette een complex proces van veranderingen in gang. Het duurde echter even voordat de gevolgen daarvan zichtbaar werden. Pas rond 70 na Christus, bij de overgang van de vroeg- naar de midden-Romeinse tijd, worden in de archeologie van het platteland ingrijpende veranderingen zichtbaar. De clustering van bewoning komt dan in een stroomversnelling terecht, mede onder invloed van de opname van oostelijk Noord-Brabant in het Romeinse Rijk en de daarmee gepaard gaande verdeling van grondbezit. De invloed van een staatsbestuur zal gevolgen hebben gehad voor de wijze waarop het landschap werd ingericht. Grondbezit was nu aan individuele personen gebonden en niet aan gemeenschappen. In de Romeinse tijd werd volop gebruik gemaakt van al bestaande structuren, zoals bijvoorbeeld voorden, wegen en grafvelden. Daarnaast werd het landschap in toenemende mate ingericht, waarbij nieuwe nederzettingen werden gesticht en infrastructuur werd aangelegd. De stichting van de vicus Cuijk zal bijvoorbeeld hebben samengehangen met zijn strategische landschappelijke ligging aan de belangrijke waterweg de Maas en de kruising van de hoofdwegen van Tongeren naar Nijmegen en Xanten.

▲ De vier verschillende fasen van de nederzetting Lieshout-Nieuwenhof Noord, van de periode 0 tot 225.

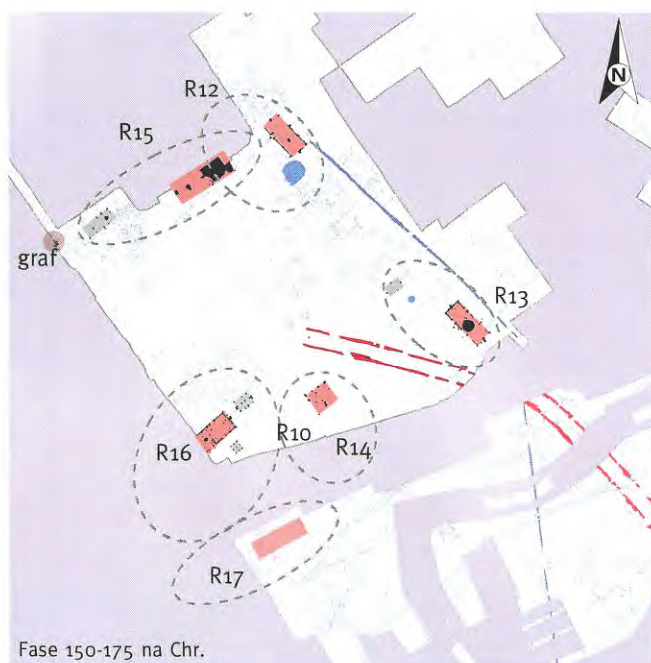
De variatie in vorm en omvang van nederzettingen laat zien dat het nederzettingssysteem in de Romeinse tijd een grotere verscheidenheid en dynamiek kende dan tot nu toe werd aangenomen. Het beeld dat het grootste deel van oostelijk Noord-Brabant bestond uit kleine rurale nederzettingen van enkele boerderijen lijkt te moeten worden bijgesteld. Er was een complexer nederzettingssysteem, bestaande uit bewoningsclusters waarbinnen grotere en kleinere – al dan niet van elkaar afhankelijke – nederzettingen voorkwamen. Nieuwe nederzettingen en huizen werden naar Romeins model gebouwd, wat onder meer blijkt uit de planmatige aanleg ervan, het opdelen van land in percelen en de in tijd opvolgende herbouw van huizen op hetzelfde erf. Wellicht wijzen de subtiele indicatoren voor Romeinse verkaveling – langgerekte erven volgens eenzelfde maatvoering – op individueel grondbezit.

“Overeenkomsten in de indeling van woonerven in de Romeinse tijd zouden op individueel grondbezit kunnen wijzen”

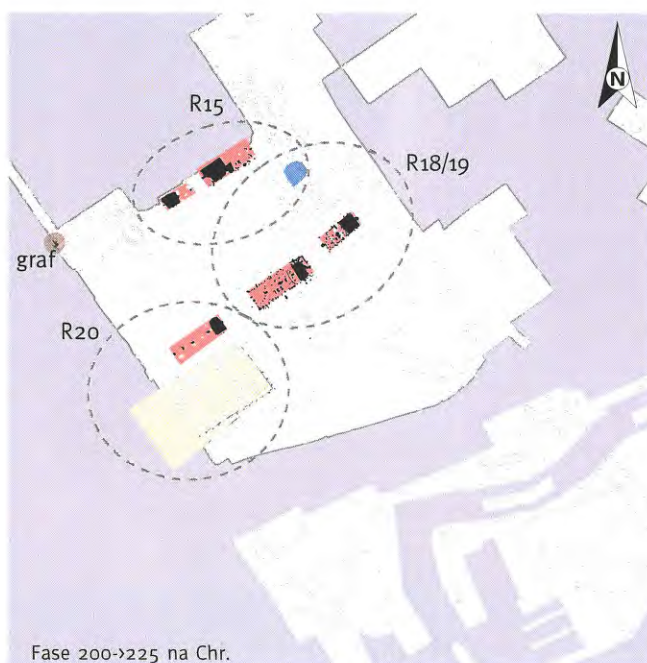
In Uden-Noord, maar ook in Nistelrode-Zwarte Molen, was de nederzetting (in beide locaties op relatief arme gronden) vanaf de tweede helft van de tweede eeuw door middel van greppels of palenrijen structureel opgedeeld in langgerekte kavels met erven, waarbij verbouwingen en herbouw op dezelfde kavel plaatsvonden. In Nistelrode-Zwarte Molen liggen de spiekers

en waterputten zonder uitzondering achter de huizen. Verder valt op dat de perceelindeling en de oriëntatie hiervan in korte tijd soms sterk kon worden veranderd. Hing dit misschien samen met een herverdeling van grond door een nieuwe eigenaar? Deze verdeling in kavels doet denken aan de aanleg van de vici in Cuijk en Venlo, waarbij eenzelfde patroon van langgerekte erven volgens een vaste maatvoering en gelijke oriëntatie waarneembaar is. Het voorste deel werd hier gebruikt als werkruimte/winkel, het middelste deel als woongedeelte en het laatste stuk als achterterrein, waar diverse werkzaamheden werden uitgevoerd. De indeling van huis en erf hangt vermoedelijk samen met de invoering van het individueel grondbezit op perceelsniveau, waardoor het gebruik van de voorheen gemeenschappelijke gronden aan banden werd gelegd. Dit blijkt ook uit de bouw van twee huizen bovenop oude waterputten in Nistelrode-Zwarte Molen. Ondanks de ongunstige plek was het blijkbaar niet mogelijk of niet gewenst het huis wat op te schuiven.

De sociale gelaagdheid van de Romeinse samenleving, met landeigenaren, vrije en afhankelijke boeren, landarbeiders en ongetwijfeld ook slaven, is uit de rurale nederzettingen in het studiegebied niet af te lezen. Er zal hier zeker een hiërarchisch nederzettingssysteem zijn geweest, maar het koppelen van een nederzetting aan een vrije boer of een pachtboer met afhankelijke landarbeiders en slaven, is op basis van de archeologische resten niet mogelijk. Hooguit kunnen we vaststellen dat binnen een nederzetting soms huisplattegronden liggen met opvallend ‘rijkere vondsten’, die misschien gekoppeld kunnen worden aan het huis van de landeigenaar. Bij een planmatig aangelegde ne-

Fase 150-175 na Chr.

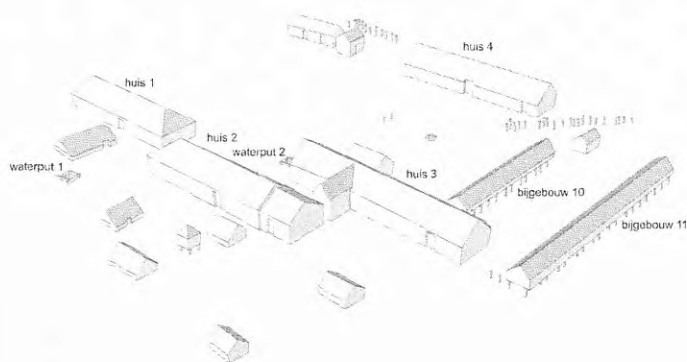
Fase 200-225 na Chr.

erf greppel waterput weg huis bijgebouw graf veekraal

0 50 m

derzetting, zoals Hoogeloon maar ook Lieshout-Nieuwenhof, zou het kunnen gaan om een investering van een welvarend grootgrondbezitter, bij wie alleen afhankelijke arbeiders werkten. Hoewel vondsten van voetboeien – zoals in Someren-Ter Hofstadlaan, Budel-Noord en Hoogeloon – bewijs leveren voor het houden van slaven, wordt nog niet duidelijk of dit gold voor meerdere nederzettingen.

Aan het einde van de eerste eeuw werden naast nieuwe rurale nederzettingen ook nieuwe typen nederzettingen gesticht die we als rurale villae of landbouwbedrijven kunnen beschouwen. Tegelijkertijd ontstonden er ook regionale handelscentra in de vici, zoals in Cuijk (Ceulcum) en mogelijk ook in Halder en Kessel (Vada?). Diverse nederzettingen komen sterk overeen met de Romeinse villa rustica en lijken dan ook gericht op het produceren voor de markt. Uit verschillende opgegraven nederzettingsterreinen (bijvoorbeeld Helmond-Mierlo-Hout en Lieshout-Nieuwenhof) rijst een beeld op van een grootschalig boerenbedrijf, van afzonderlijke boeren die in gezamenlijkheid hun bedrijf uitvoerden. Voor bepaalde structuren op de erven is het de vraag of het daadwerkelijk gaat om een boerderij of om een stal of een slavenonderkomen. Daartegenover bleef de meerderheid van de rurale woonplaatsen in oostelijk Noord-Brabant echter bestaan uit kleine nederzettingen, waarin de sociale verschillen – die ongetwijfeld hebben bestaan – niet archeologisch zichtbaar zijn. Hier lijkt geen sprake van een individuele erf- of perceelindeling en ontbreekt een archeologisch aantoonbaar onderscheid tussen de verschillende woonstalhuizen. Deze nederzettingen lijken de basis van de nederzettingshiërarchie en werden mogelijk bewoond door vrije boeren. Concluderend kunnen we stellen dat sinds Slofstra in 1991 zijn hiërarchische bewoningsmodel lanceerde,⁸ de verschillen in de opgegraven nederzettingen van oostelijk Noord-Brabant groter zijn geworden. Deze variatie reflecteert de Romeinse maatschappij en laat zien dat oostelijk Noord-Brabant geen achtergesteld of perifeer gebied was, maar deel uitmaakte van de Romeinse samenleving, met een sociale gelaagdheid van handelaren, ambachtslieden, vrije boeren, pachtboeren en slaven.

▲ Vogelvluchtimpresie van de nederzetting Helmond-Mierlo-Hout (Du Pre). Gezien de korte levensduur van de nederzetting (circa 200-250) is het aanmerkelijk dat de gebouwen er gelijktijdig hebben gestaan.

Bewonings(dis)continuïteit naar vroege middeleeuwen

Vanaf het midden van de derde eeuw kwam een einde aan de bewoning van de vele inheems-Romeinse nederzettingen in het studiegebied. Deze demografische terugval begon in het noorden rond Oss en op de Maashorst al rond 225 na Christus en in het zuiden na circa 250 na Christus. In het Maasdal en de Maaskant continueerde de bewoning plaatselijk. In Cuijk werden in de vierde eeuw een castellum en een brug over de Maas gebouwd en er zijn inhumatiegraven uit het grafveld van de Grotestraat bekend die waarschijnlijk eveneens uit de vierde eeuw dateren. Hoewel het erop lijkt dat het grootste deel van oostelijk Noord-Brabant er in het laatste kwart van de derde eeuw verlaten bij lag, zijn er wel aanwijzingen dat het gebied niet volledig werd opgegeven. De laat-Romeinse graven in de grafvelden van Someren-Waterdael en Nederweert-Promopark laten zien dat niet het gehele platteland ontvolkt was. Het duurde in ieder geval enkele eeuwen voordat de bevolking van oostelijk Noord-Brabant weer significant ging toenemen.

“Nieuwe topografische elementen zoals kerken, steden en watermolens waren belangrijke factoren in de middeleeuwse locatie-keuze en bewoningsdynamiek”

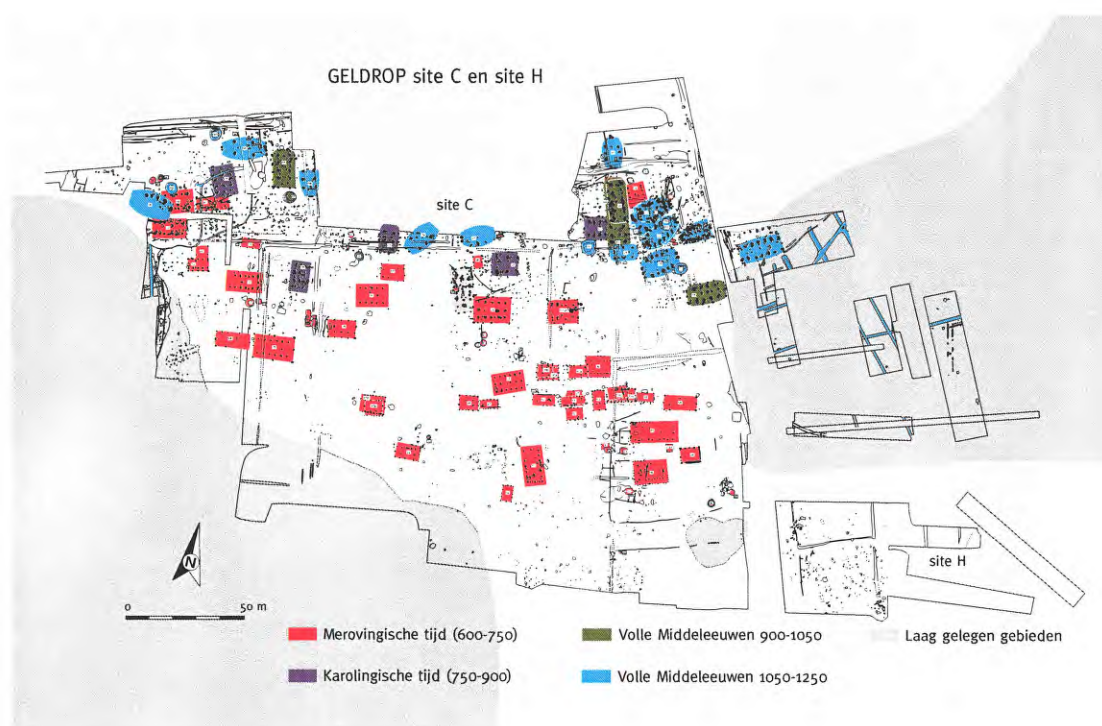
Diversiteit in de middeleeuwen

In oostelijk Noord-Brabant is de vroegste middeleeuwse bewoning vaak te vinden op plaatsen die vanaf de late middeleeuwen niet of nauwelijks meer bewoond zijn. In het bestaande beeld, gebaseerd op onderzoek in de Kempen, zouden er in de koloniatiefase van de vroege middeleeuwen zwervende erven met akkers in een boslandschap zijn geweest, gevolgd door de aanleg van geconcentreerde nederzettingen, die tot in de volle middeleeuwen bleven bestaan.⁹ Naast geconcentreerde nederzettingen zouden zowel in de laat-Merovingische als de Karolingi-

▲ Dat er bij Someren in de Romeinse tijd slaven gehouden werden, blijkt uit de vondst van deze voetboeien.

▼ Resultaten van de opgravingen bij Nistelrode-Zwarte Molen I en II. Vanaf de vroege middeleeuwen heeft de bewoning eeuwenlang op dezelfde plaats gestaan.

▲ Overzicht van de nederzetting Geldrop tijdens de vroege en volle middeleeuwen.

sche tijd opnieuw geïsoleerde erven hebben bestaan. Tussen 875 en 950 zou het aantal nederzettingen en de omvang daarvan sterk zijn afgenomen. Vanaf de volle middeleeuwen zou het aantal soorten nederzettingen weer zijn toegenomen, evenals de omvang daarvan. Omgrachte woonplaatsen kwamen op, naast gehuchten en verspreide erven. Dit bewoningspatroon zou tot zeker 1200 stand hebben gehouden, waarna woonplaatsen verplaatst werden.

Maar wat zien we op basis van de Malta-rapporten? Vanaf de vroege middeleeuwen ontstond langzaam maar zeker een diversiteit aan woonplaatsen. De eerste duidelijke zijn geconcentreerde agrarische woonplaatsen die, vanuit de vroege tot in de volle middeleeuwen, eeuwenlang op dezelfde plaats hebben bestaan, zoals bij Beers-De Riet, Nistelrode, Someren en Boxmeer. Er zijn geen duidelijke voorbeelden van zwervende erven, zoals eerder wel is verondersteld. Door de middeleeuwen heen was er een toenemende nederzittingsdiversiteit: agrarische bewoningsplaatsen van verschillende typen naar bestaansduur (kort, middellang of lang) en samenstelling (éénledige en meerledige nederzettingen), naast aristocratische bewoningscomplexen (omgepeld vlaknederzettingen, motteburchten, waterburchten of een combinatie door de tijd heen). In de vroege middeleeuwen lijken de agrarische woonplaatsen vooral hoog in het landschap te hebben gelegen, bijvoorbeeld op de hoogste delen van dekzand- of terrasruggen, maar in de volle middeleeuwen lagen zij zowel hoog als laag. In de late middeleeuwen lijken de woonplaatsen vooral nog in de lagere gebiedsdelen te hebben gelegen, maar zeker niet uitsluitend.

Het aantal topografische elementen in het rurale landschap nam in de loop van de middeleeuwen toe. Behalve agrarische woonplaatsen, grafvelden, cultusplaatsen en landbouwgronden, komen we dan ook aristocratische woonplaatsen, kerken, steden, kloosters, watermolens en ambachtsplaatsen tegen. Deze vormden een belangrijke factor in de middeleeuwse locatiekeuze en bewoningsdynamiek.

De verplaatsing van agrarische bewoning in de middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant van hoog in het landschap (in de Merovingische tijd) naar vooral laag (in de late middeleeuwen), lijkt vooral te maken te hebben gehad met een verschuivend agrarisch accent ten gunste van veeteelt, samenhangend met de steeds verdere intensivering van akkerbouw. Dat zou bovendien kunnen samenhangen met een toenemend ingrijpen van de mens in de waterhuishouding van vooral de lagere, natte gebieden, die steeds beter geschikt konden worden gemaakt voor bewoning of veeteelt. Er werd altijd een agrarisch strategische positie gekozen die van belang was voor de aard van het agrarisch bedrijf van dat moment (gemengd bedrijf, vooral akkerbouw of vooral veeteelt). De intensivering van akkerbouw is ná 1000 in het archeologisch bestand zichtbaar in de vorm van mestkuilen op erven. In depressies werden in de volle middeleeuwen vaak aangelegd en ook op kruispunten van wegen. In de opgravingen in Someren is dat fraai zichtbaar. Daar is zelfs

een depressie met veekraal opgenomen in de erfindeling. Die intensivering van veeteelt zal ook samenhangen met een intensivering van akkerbouw en daardoor een groeiende behoefte aan mest. In de loop van de late middeleeuwen werden potstallen in de boerderijen aangelegd; te Best-Aarle zijn daar verschillende voorbeelden van gevonden. Tegelijkertijd was er de vorming van plaggendecken.

De intensivering van de akkerbouw zelf kan hebben samenhangen met factoren als bevolkingsgroei, bodemverarming (compensatie), versnippering van akkergebieden en marktproductie. De verplaatsing van bewoning in de twaalfde en de dertiende eeuw naar lagere gebieden, kan primair hebben samenhangen met intensivering van veeteelt voor de groei van de akkerbouw en de expansie van het cultuurland als geheel. Een rol van betekenis bij de verplaatsing in die periode kan ook de toenemende marktafhankelijkheid hebben gehad, evenals de losmaking van verticale relaties met aristocraten. Markten komen in oostelijk Noord-Brabant (en in heel Europa) namelijk niet toevallig juist op aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw.

Grote veranderingen in korte tijd zien we in de periode tussen het einde van de twaalfde eeuw en het begin van de veertiende eeuw, bijvoorbeeld de verdwijning van agrarische woonplaatsen op de dekzandruggen. Ook verdwijnt een aantal volmiddel-eeuwse aristocratische woonplaatsen, waarschijnlijk als gevolg van gewijzigde bezitsverhoudingen tussen hertog en lokale heren.

Met het beperkte aantal opgravingen in dorpskernen valt over de ouderdom van de dorpen nog weinig met zekerheid te zeggen. Opgravingen tonen aan dat Oss, Son, Bergeijk en wellicht Sint-Oedenrode hun aanvang hadden in de vroege middeleeuwen. Te Best-Aarle is een erf uit de twaalfde eeuw gevonden op de plaats waar bewoning zich over korte afstand verplaatste, tot die zich in de vijftiende eeuw op één plaats fixeerde. Als die vindplaats representatief is voor geheel Best, kan ook het nu bestaande dorp Best in de volle middeleeuwen reeds zijn ontstaan.

► Een opgraving in Veghel vanuit de lucht.

Regionaliteit en diversiteit

Wat betreft locatiekeuze en bewoningsdynamiek kunnen we voor alle perioden een nieuw beeld van bewoning schetsen. In de latere prehistorie en de vroeg-Romeinse tijd lijkt niet per definitie sprake te zijn geweest van zwerfende erven en in de vroege middeleeuwen overigens evenmin. Erf en nederzetting vormen daarbij ook geen uniforme begrippen. Beide hebben door de tijd heen verschillende verschijningsvormen en moeten dan ook per periode worden gedefinieerd en gehanteerd.

Het natuurlijke landschap met oerbossen is door de mens, zodra die zich ergens voor langere tijd vestigde, eigen gemaakt. Arme gronden met primaire podzolen en stuifzandfasen kwamen al in het meso- en neolithicum voor, maar op meerdere locaties was dat aantoonbaar geen belemmering om daar langdurig te wonen en te akkeren, soms tot in de volle middeleeuwen. Vanaf de midden-bronstijd was sprake van een geordend, steeds meer ingericht en uiteindelijk gestructureerd landschap. Voor uitputting van gronden gedurende de ijzertijd zijn er weinig directe aanwijzingen, maar voor vernatting wel. In de Romeinse tijd werd het landschap steeds strakker ingericht, soms zelfs heringericht, vaak op basis van Romeinse maatvoering. In de middeleeuwen is het landschap niet alleen heringericht met woonplaatsen, wegen en gebruiksgronden, maar na verloop van tijd ook volledig ingebed in bezitsverhoudingen, archeologisch zichtbaar aan akker- en graslandafbakeningen. Uiteindelijk kunnen we deze ontwikkelingen doortrekken naar onze hedendaagse

leefomgeving: een volledig gestructureerd landschap waarin zelfs de natuur door mensen is aangelegd (denk bijvoorbeeld aan de Oostvaardersplassen). De oerbossen zijn daarin allang verleden tijd.

Als we drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren in oostelijk Noord-Brabant moeten karakteriseren, was er enerzijds een sterke *regionaliteit*, als gevolg van lokale factoren en keuzes, en aan de andere kant een sterke *diversiteit*. De regionaliteit is onder meer af te lezen aan de variatie in het botanische landschap, maar ook in de keuze voor zowel leemrijke als leemarme gronden om op te wonen en te akkeren. De diversiteit slaat bijvoorbeeld op het feit dat in alle perioden verschillende typen woonplaatsen bestonden. In de bronstijd kwamen éénfasige, wijdverspreide éénledige erven voor, naast meerledige, meerfasige nederzettingen. Woon- en begraafplaatsen lagen in de verschillende perioden in het algemeen op korte afstand van elkaar. Begraafplaatsen hadden vaak ook een lange temporele relatie met een specifieke plaats. Zowel in de ijzertijd tot en met de Romeinse tijd, alsook in de vroege en volle middeleeuwen waren er woonplaatsen die vele generaties lang bewoond bleven. Mensen waren waarschijnlijk gehecht aan een plaats waar ze hun hele leven woonden, leefden en uiteindelijk zouden worden begraven. Ze ontleenden er mogelijk hun identiteit aan. Binnen die plaatsvastheid waren er zeker verschuivingen van erven en nederzettingen, over grotere en kleinere afstanden, maar over een langere termijn en over meerdere generaties.

Verantwoording

Het project 'Oogst voor Malta' organiseert de uitvoering van synthetiserend archeologisch onderzoek op basis van de resultaten van Malta-onderzoek. Drijfveer hierbij is het verbeteren van de archeologische monumentenzorgpraktijk, zodat daar scherpere keuzes gemaakt kunnen worden. 'Oogst voor Malta' is een initiatief van het Ministerie van OCW en wordt uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in samenwerking met bedrijven, universiteiten en gemeenten.

Noten

- 1 Ball en Jansen (2018). De studie is uitgevoerd door BAAC Archeologie en Bouwhistorie, Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant en de gemeenten Eindhoven en Oss.
- 2 Resp. Schinkel (1998), Roymans en Gerritsen (2002) en Slofstra (1991).
- 3 Roymans en Gerritsen (2002), 384-385.
- 4 Kalis e.a. (2008).
- 5 Arnoldussen en Scheele (2018).
- 6 Roymans en Derks (2015), 24-25.
- 7 Ball en Van Heeringen (2016).
- 8 Slofstra (1991).
- 9 Theuvs (2011).

Literatuur

- Arnoldussen, S. en E.E. Scheele, (red., 2018), *Somen-De Hoenderboom. Archeologisch onderzoek aan een Brabantse raatakker*, Groningen (Grondsporen 40)
- Ball, E.A.G. en R. van Heeringen (red. 2016), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsge-*

schiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51)

- Ball, E.A.G. en R. Jansen (red., 2018), *Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord-Brabant. Synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n.Chr. op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 61)
- Kalis, A.J., S. Karg, J. Meurers-Balke en H. Teunissen-van Oorschot (2008), 'Mensch und Vegetation am Oorschen Niederrhein während der Eisen- und Römerzeit', in: M. Müller, H.-J. Schalles en N. Zieling (red.), *Colonia Ulpia Traiana, Xanten und sein Umland in Römischer Zeit*, Mainz am Rhein, 31-48
- Roymans, N. en T. Derks (2015), 'Texuandri, Tungri, Germani. Different levels of ethnic belonging', in: N. Roymans, T. Derks en H. Hiddink, *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 19-32
- Roymans, N. en F.A. Gerritsen (2002), 'Landschap en nederzettingen in een lange duree perspectief', in: H. Fokkens en R. Jansen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 371-406
- Schinkel, K. (1998), 'Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age from Oss-Ussen, the 1976-1986 excavations', in: H. Fokkens (red.), *The Ussen Project, the first*

decade of excavations at Oss, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 30), 5-306

- Slofstra, J. (1991), 'Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman Period', in: F. Theuvs en N. Roymans (red.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 131-199
- Theuvs, F. (2011), 'De nederzettingenontwikkeling in de Middeleeuwen: een model en enige thema's voor toekomstig onderzoek', in: F. Theuvs en M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers. Toegelijk aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam (Diachron-publicatie), 60-77

Over de auteurs

- Eugene Ball is afdelingshoofd Archeologie en Bouwhistorie bij BAAC.
- Ria Berkvens werkt als regioarcheoloog bij de Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant en coördineert van daaruit het gemeentelijke archeologiebeleid en de archeologische onderzoeken.
- Henk van Haaster is senior specialist archeobotanie bij BIAx.
- Antoinette Huijbers is senior periodespecialist middeleeuwen bij BAAC.
- Richard Jansen is docent Europese prehistorie aan de Universiteit Leiden.
- Leo Tebbens is senior specialist fysische geografie en bodemkunde bij BAAC.